SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 4
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

SOVETLAR DAVRIDA O‘ZBEKISTON TARIXIY YODGORLIKLARIGA BO‘LGAN MUNOSABAT

Axmadaliyev Asadbek Ravshanbek o‘g‘li

University of Business and Science
Tarix yo‘nalishi magistranti

Annotatsiya
Mazkur ilmiy maqolada sovet hokimiyati yillarida (1917–1990-yillar) O‘zbekiston hududidagi tarixiy-me’moriy va arxeologik yodgorliklarga nisbatan olib borilgan davlat siyosati IMRaD ilmiy tahlil talablari asosida keng ko‘lamda tadqiq etilgan. Maqolada O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O‘zR MDA) fondlari, sovet hukumati qarorlari, qonunchilik hujjatlari hamda fundamental ilmiy adabiyotlar asosida me’moriy obidalarni ro‘yxatga olish, buzib tashlash, utilitar maqsadlarda moslashtirish, arxeologik ekspeditsiyalar uyushtirish va ilmiy restavratsiya qilish jarayonlarining ziddiyatli xususiyatlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar
sovet davri, tarixiy yodgorliklar, madaniy meros, Turkkomstaris, Sredazkomstaris, O‘zkomstaris, restavratsiya, utilitar moslashtirish, muzeylashtirish, arxiv fondlari, mafkuraviy siyosat.

Отношение к историческим памятникам узбекистана в советский период

Аннотация. В данной научной статье в соответствии с требованиями научного анализа в формате IMRaD всесторонне исследуется государственная политика в отношении историко-архитектурных и археологических памятников на территории Узбекистана в годы советской власти (1917–1990 гг.). На основе фондов Центрального государственного архива Республики Узбекистан (ЦГА РУз), постановлений советского правительства, законодательных актов и фундаментальной научной литературы раскрывается противоречивый характер процессов учёта архитектурных памятников, их сноса, приспособления для

утилитарных нужд, организации археологических экспедиций и проведения научной реставрации.

Ключевые слова: советский период, исторические памятники, культурное наследие, Туркомстарис, Средазкомстарис, Узкомстарис, реставрация, утилитарное приспособление, музеефикация, архивные фонды, идеологическая политика.

Attitudes toward historical monuments in uzbekistan during the soviet period

Abstract. This article comprehensively examines state policy toward historical, architectural, and archaeological monuments in Uzbekistan during the Soviet period (1917–1990), following the IMRaD structure. Drawing on the holdings of the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan, Soviet government resolutions, legislative acts, and major scholarly works, the article reveals the contradictory nature of policies and practices concerning the registration and demolition of architectural monuments, their adaptation for utilitarian purposes, the organization of archaeological expeditions, and scientific restoration.

Keywords: Soviet period, historical monuments, cultural heritage, Turkkomstaris, Sredazkomstaris, Uzkomstaris, restoration, utilitarian adaptation, musealization, archival holdings, ideological policy.

Kirish

Tarixiy-madaniy meros har bir xalqning ko‘p asrlik davlatchilik an’analari, shaharsozlik madaniyati, muhandislik tafakkuri va ma’naviy o‘zligini namoyon etuvchi bebaho moddiy xotira hisoblanadi. XX asrda O‘zbekiston hududida hukm surgan sovet hokimiyati (1917–1990-yillar) davrida moddiy-madaniy yodgorliklarga bo‘lgan davlat munosabati murakkab, ziddiyatli va ko‘p bosqichli evolyutsiyani boshdan kechirdi. Sovet tarixshunosligida jamiyat taraqqiyoti marksistik-lenincha metodologiya asosida besh formatsiyaga (ibtidoiy jamoa, quldorlik, feodalizm, kapitalizm va sotsializm) bo‘linib, O‘rta Osiyoning o‘rta asrlar me’morchiligi ko‘p hollarda “feodal-klerikal ekspluatatsiya mahsuli” hamda “hukmron sinflar mafkurasi quroli” sifatida talqin qilindi. Natijada, bir tomondan, bolshevistik mafkura masjidlar, madrasalar, xonaqohlar va maqbaralarni “o‘tmish sarqiti” sifatida baholab, ularni jamiyatning ijtimoiy-ma’naviy hayotidan siqib

chiqarishga intilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, akademik sharqshunoslar, arxeologlar va me’mor-restavratorlarning fidokorona sa’y-harakatlari bilan noyob obidalarni ilmiy o‘rganish hamda texnik konservatsiya qilish tizimi shakllantirildi.

Masalaning tarixshunoslik tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘lkadagi yodgorliklarni ilmiy ro‘yxatga olish va arxeologik o‘rganish dastlab 1895-yil 11-dekabrda tuzilgan Turkiston arxeologiya havaskorlari to‘garagi (TKLA) hamda V. V. Bartold va V. L. Vyatkin kabi sharqshunoslar faoliyati bilan boshlangan edi. Sovet davrining ilk o‘n yilligida olib borilgan ta’mirlash va ilmiy qayd etish ishlari I. I. Umnyakovning 1929-yilgi umumlashtiruvchi tadqiqotida o‘z aksini topdi. Keyingi o‘n yilliklarda M. Y. Masson, A. A. Semyonov, S. P. Tolstov, V. A. Shishkin va G. A. Pugachenkova kabi olimlarning fundamental monografiyalarida me’moriy obidalarning muhandislik-arxitektura va arxeologik xususiyatlari o‘rganildi. Zamonaviy olimlardan S. M. Gorshenina, M. S. Hamidova, M. Is’hoqov va O. Q. Sharipova ishlarida esa sovet yodgorliklarni muhofaza qilish muassasalarining siyosiy mafkuraga tobeligi tanqidiy yoritildi. Mazkur maqolaning maqsadi — 1917–1990-yillarda O‘zbekiston tarixiy yodgorliklariga nisbatan davlat siyosatining xronologik bosqichlari, institutsional mexanizmlari va amaliy oqibatlarini birlamchi manbalar asosida kompleks tahlil qilishdir.

Tadqiqot metodologiyasi va usullari

Mazkur tadqiqot tarixiylik, ilmiy xolislik (obyektivlik), qiyosiy-tarixiy (komparativistik) tahlil, xronologik davrlashtirish va arxiv manbashunosligi usullariga asoslanadi. Ishning manbaviy bazasini uchta asosiy guruhga mansub birlamchi manbalar va ilmiy adabiyotlar tashkil etadi. Birinchi guruhga O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O‘zR MDA) fondlarida saqlanayotgan hujjatlar, xususan, R-400-fond (Turkkomstaris, 1-ro‘yxat, 441-ish, 16-varaq), R-17-fond (Turkiston ASSR MIK, 1-ro‘yxat, 210-ish, 88–89-varaqlar), R-3-fond (Turkiston ASSR XKS, 1-ro‘yxat, 204-ish, 1–2-varaqlar), R-394-fond (1-ro‘yxat, 407-ish, 2–4-varaqlar) hamda R-2286 (144, 147, 149, 152, 154-ishlar) va R-2406-fondlardagi (103, 117, 1120, 1298, 1365-ishlar) me’moriy obidalarning texnik holati va restavratsiyasiga oid fotohujjatlar kiradi. Ikkinchi guruhni me’yoriy-huquqiy hujjatlar – Turkiston ASSR XKSning 1921-yil 21-maydagi qarori, 1925-yil 15-yanvardagi Sredazkomstaris nizomi, O‘zSSR Ministrlar Sovetining

1958-yil oktabr–noyabr oylaridagi qarorlari to‘plami [1. 214], SSSRning 1976-yil 29-oktabrdagi “Tarix va madaniyat yodgorliklarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonuni hamda O‘zbekiston tarix va madaniyat yodgorliklarini saqlash jamiyati ustavi (1986-yil 19-dekabrdagi 598-sonli qaror) tashkil etadi. Uchinchi guruh manbalari sifatida XX asr va mustaqillik davri tarixshunosligidagi tadqiqotlar qiyosiy tahlilga tortilib, davlat siyosati to‘rtta xronologik davrga (1917–1930, 1930–1950, 1950–1980, 1980–1990-yillar) ajratib tasniflandi.

Natijalar

Sovet hokimiyatining dastlabki o‘n yilligida tarixiy obidalarga munosabatda ikki bir-biriga zid tendensiya kuzatildi. Ilmiy jamoatchilik tashabbusi bilan 1921-yil 21-mayda Turkiston Respublikasi XKS qarori asosida Maorif komissarligi huzurida Muzey ishlari hamda qadimiy yodgorliklar, san’at va tabiatni muhofaza qilish qo‘mitasi (Turkkomstaris) ta’sis etilib, unga muzeylarni birlashtirish, obidalarni ro‘yxatga olish, ta’mirlash va ilmiy materiallarni to‘plash vazifasi yuklatildi [2. 2]. Samarqandda Samkomstaris hamda Buxoroda Buxkomstaris komissiyalari tuzilib, M. F. Mauer, V. L. Vyatkin va I. I. Umnyakov kabi mutaxassislar ishtirokida Registon maydoni atrofidagi ko‘chalarda og‘ir yuk avtomobillarining harakati taqiqlandi, Ulug‘bek madrasasining qiyshaygan shimoli-sharqiy minorasini texnik jihatdan mustahkamlash choralari ko‘rildi. 1924-yilgi milliy-hududiy chegaralanishdan so‘ng, 1925-yil 15-yanvarda qo‘mita O‘rta Osiyo muzey ishlari va qadimiy yodgorliklarni muhofaza qilish qo‘mitasi (Sredazkomstaris) sifatida qayta tashkil etildi. 1926-yildan V. P. Denike boshchiligidagi Moskva Sharq madaniyati muzeyi ekspeditsiyasi Eski Termizdagi XII asr saroyini qazib, alebastrga o‘yilgan bo‘rtma naqshlar va sopol namunalarini ilmiy muomalaga kiritdi.

Shunga qaramay, sovet hokimiyatining vaqf mulklarini tugatish to‘g‘risidagi dekretlari va jangovar ateistik siyosati oqibatida yuzlab me’moriy obidalar qarovsiz qoldi. Kommunistik mafkura nuqtayi nazaridan masjidlar, madrasalar va maqbaralar sotsialistik qurilishga xalaqit beruvchi “reaksion meros” deb e’lon qilinib, ommaviy buzildi yoki xo‘jalik maqsadlariga topshirildi. Masalan, Toshkentdagi qadimiy Ko‘kcha masjidi faoliyatdan to‘xtatilib omborxonaga, Ko‘kaldosh madrasasi esa 1920-yillarda yopilib klub va xo‘jalik omboriga aylantirildi. Buxoroda 1920-yil sentabrdagi Qizil armiya

hujumi va undan keyingi kampaniyalarda Ark qal’asining katta qismi vayron qilindi hamda “eski dunyo timsoli” sifatida ko‘rilgan o‘nlab madrasa va minoralar yangi kommunal binolar uchun pishiq g‘isht olish maqsadida buzib tashlandi [3. 29].

1930-yillarning boshida mintaqaviy Sredazkomstaris “faoliyatsizlik va mablag‘ yetishmasligi” bahonasida tugatilib, uning o‘rniga respublika darajasidagi O‘zkomstaris tashkil etildi. S. M. Gorshenina ta’kidlaganidek, 1930-yillar oxiriga kelib madaniy merosni o‘rganish yangi siyosiy chegaralar doirasida qat’iy etnotsentrik va sinfiy mafkura qolipiga bo‘ysundirildi. Bu davrda M. Y. Masson boshchiligida Termiz (TAKE), V. A. Shishkin boshchiligida Buxoro vohasidagi Varaxsha saroyi va S. P. Tolstov rahbarligida Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi yirik qadimgi yodgorliklarni ochgan bo‘lsa-da, o‘rta asrlar islom me’morchiligi obyektlariga nisbatan utilitar “moslashtirish” siyosati ustuvorlik qildi [4. 219]. Saqlanib qolgan madrasa va masjidlar o‘zining asl funksional mohiyatidan mahrum etilib, maktab, klub, teatr, kasalxona, yotoqxona, harbiy garnizon va kolxoz omborxonalariga aylantirildi. Buxorodagi Po‘i Kalon majmuasi va Xivadagi Juma masjidi 1930-yillarda yopib qo‘yildi, Buxoro Arki harbiy garnizon sifatida ishlatildi. Sovetcha shaharsozlik bosh rejalari doirasida eski shaharlar “feodal qoloqlik sarqiti” deb baholanib, Toshkentdagi Eski shahar mudofaa devorlari va 12 ta darvozasi butunlay buzib tashlandi, Hazrati Imom majmuasi esa uzoq yillar qarovsiz qoldirildi. Bu siyosat obidalarni ma’nan neytrallashtirishga qaratilgan edi.

1950–1980-yillarda me’moriy merosni davlat muhofazasiga olish va restavratsiya qilishda sezilarli jonlanish kuzatildi O‘zSSR Ministrlar Sovetining 1958-yil oktabr–noyabr oylaridagi qarorlari asosida maxsus ilmiy-ta’mirlash ishlab chiqarish ustaxonalari kengaytirildi. O‘zR MDA R-2286-fondidagi “Samarqand me’moriy yodgorliklari” [5. 105], “Buxoro me’moriy yodgorliklari” va “Xiva me’moriy yodgorliklari” [6. 30] hamda R-2406-fonddagi arxiv fotoalbomlarida obidalarning ta’mirdan oldingi va keyingi holati qayd etilgan. 1966-yilgi Toshkent zilzilasidan so‘ng shahar markazini qayta qurish jarayonida ko‘plab an’anaviy mahalla me’morchiligi namunalari yo‘qotilgan bo‘lsa-da, 1969-yilda Xivadagi Ichan-qal’a majmuasi davlat muzey-qo‘riqxonasiga aylantirildi, Samarqanddagi Registon, Shohi Zinda va Buxorodagi Po‘i Kalon ansambllari ta’mirlandi. 1976-yil 29-oktabrdagi SSSR Qonuni va O‘zSSR Ministrlar Sovetining

1979-yil 24-fevraldagi 149-sonli qarori bilan yodgorliklar umumittifoq, respublika va mahalliy toifalarga ajratildi, biroq 1980–1990-yillarda ham ular faqat “sovet xalqlari do‘stligi” vitrinasi va ateistik turizm obyekti sifatida targ‘ib qilindi

Muhokama

Olingan natijalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, sovet hokimiyatining O‘zbekiston moddiy-madaniy merosiga munosabati chuqur dualizm (ikki yoqlamalik) bilan ajralib turgan. Bir jihatdan, V. L. Vyatkin, I. I. Umnyakov, M. Y. Masson, B. N. Zasipkin, V. A. Shishkin, S. P. Tolstov va G. A. Pugachenkova kabi sharqshunos hamda restavratorlar murakkab siyosiy sharoitda yodgorliklarni o‘lchash, arxeologik qatlamlarni o‘rganish, fotohujjatlashtirish va halokatdan asrab qolish bo‘yicha ulkan ilmiy maktab yaratdilar. O‘zR MDA fondlarida saqlanib qolgan minglab fotosuratlar, negativlar va muhandislik chizmalari buning yaqqol isbotidir [7.19–20]. Ikkinchi jihatdan esa, restavratsiya va muhofaza siyosati “yuqoridan pastga” qaratilgan ma’muriy-buyruqbozlik asosida olib borilib, mahalliy aholi va an’anaviy ganchkor hamda koshinpaz ustalar sulolalari uzoq vaqt bu jarayonlardan chetlashtirildi. Natijada yodgorliklarning tashqi me’moriy qobig‘i saqlab qolingan bo‘lsa-da, ularning asl ma’naviy, ilmiy-ma’rifiy va diniy mohiyati sun’iy ravishda so‘ndirildi. Shuningdek, 1960–1980-yillardagi siyosiy yubileylar va xalqaro turizm kampaniyalari doirasida Samarqanddagi Shohi Zinda hamda Xivadagi Ark saroyi atrofida shoshilinch bajarilgan rekonstruksiyalar, temir-beton qorishmalar va standartlashtirilgan koshinlardan foydalanish tarixiy muhit asliyatiga (autentikligiga) jiddiy zarar yetkazdi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, 1917–1990-yillarda O‘zbekiston tarixiy yodgorliklariga bo‘lgan davlat munosabati siyosiy mafkura evolyutsiyasiga bog‘liq holda ommaviy buzishdan (1917–1930-yy.) utilitar moslashtirishga (1930–1950-yy.), so‘ngra tanlab restavratsiya qilish va mafkuraviy muzeylashtirishga (1950–1990-yy.) o‘tdi. Sovet davridagi konservatsiya amaliyoti Samarqand, Buxoro va Xivadagi yirik ansambllarni jismoniy yo‘qolishdan asrab qolgan bo‘lsa-da, ularni milliy-ma’naviy ildizlaridan uzib qo‘ydi. Mazkur tarixiy tajriba bugungi kunda madaniy meros obyektlariga faqat estetik yoki turistik inshoot sifatida emas, balki xalqning tirik tarixiy xotirasi va ma’naviy

qadriyati sifatida yondashish zarurligini ko‘rsatadi. Zero, me’moriy obidalarning tashqi mahobati bilan bir qatorda ularning ichki tarixiy-ma’naviy mazmunini tiklash, an’anaviy restavratsiya maktablarini qo‘llab-quvvatlash hamda birlamchi arxiv manbalarini ilmiy muomalaga keng jalb etish milliy o‘zlikni anglashning muhim sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Сборник постановлений Совета Министров УзССР за октябрь–ноябрь 1958 г. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1958. – С. 214.

2. O‘zR MDA, R-3-fond, 1-ro‘yxat, 204-ish, 2-varaq.

3. Shoniyozov K. O‘zbekiston tarixiy obidalarining taqdiri. – Toshkent: Sharq, 1990. – B. 29.

4. Sharipova O. Q. O‘zbekistonda sovet hokimiyatining moddiy-madaniy yodgorliklarga bo‘lgan munosabati... // Acumen. – 2025. – T. 2, № 4. – B. 219.

5. O‘zR MDA, R-2286-fond, 1-ro‘yxat, 149-ish, 105-varaq.

6. O‘zR MDA, R-2286-fond, 1-ro‘yxat, 152-ish, 20-varaq.

7. Зеркало истории. История и современность Центрального государственного архива Республики Узбекистан. – Ташкент: ЦГА РУз, 2015. – С. 19–20.